

Από την ιστορία του ελληνικού φωνηεντισμού: Το «έκτο» φωνήεν

Νικόλαος Παντελίδης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

npantel@phil.uoa.gr

Abstract

The paper deals with major aspects of the development of the Medieval Greek vowel /y/ (<Koine Greek /y/ <Ancient Greek /y/ /y:/ /oi/ - <v>, <oi>) towards Modern Greek. The vowel was unrounded by the 11th c., yet there is strong written, as well as direct evidence (recordings) for its (partial) retention in some Modern Greek varieties, and the emergence of high front rounded realizations of /i/ in specific environments in several varieties.

Keywords: high front round vowel, unrounding, “irregular u”, velar fronting (tsitakism), backing, Old Athenian

1 Εισαγωγικά – εξελίξεις μέχρι τον 11ο μ.Χ. αι.

Ανάμεσα στα φωνηεντικά φωνήματα της Πρωτοελληνικής ήταν και τα /u/ /u:/, τα οποία δηλώνονταν στο ελληνικό αλφάβητο με το γράμμα Υ. Στην ιωνική ομάδα διαλέκτων συνέβη προσθήκη των φωνηέντων αυτών στα πρόσθια υψηλά στρογγυλά /y/ και /y:/ αντίστοιχα. Μέρος του φωνολογικού συστήματος της Αρχαίας Ελληνικής αποτελούσε και η δίφθογγος /oi/, η οποία δηλωνόταν με το <OI>.

Από την ελληνιστική περίοδο επέρχεται μονοφθογγισμός της διφθόγγου σε μακρό υψηλό πρόσθιο στρογγυλό φωνήεν /y:/ (πρβλ. γραφές όπως τῷς ἄλλυς = τοῖς ἄλλοις).¹ Μέχρι το τέλος της περιόδου της Κοινής, ύστερα και από την άρση της διάκρισης ποσότητας στα φωνήεντα, συμβαίνει πλήρης ταύτιση των αρχικών /y/, /y:/ και /oi/ σε /y/. Το τελευταίο αποστρογγυλοποιείται κατά τον 10^ο-11^ο αι. σε /i/. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η μεταβολή αυτή ξεκίνησε σε μερικές περιοχές αρκετά νωρίτερα (Holton κ.ά. 2019: 11-13). Πολύτιμη πάντως για τη χρονολόγησή της είναι η μαρτυρία του βυζαντινού λογίου Μιχαήλ του γραμματικού σε ποίημά του που χρονολογείται περί το 1030 (στ.18-21, Lauritzen 2009):

Ἐμοὶ πατρὶς, βέλτιστε, τραχὺ χωρίον,
ὅπου περ ἀνδρῶν καὶ βοῶν ἴσαι φρένες,
οἷ τὸ κρύον λέγουσιν ἀφρόνως κρίον,
καὶ τὸ ξύλον λέγουσιν ἀγροίκως ξύλον

Ο Μιχαήλ μαρτυρεί ότι στην πατρίδα του οι χωρικοί στην περίπτωση του <v> πραγμάτωναν μη στρογγυλό πρόσθιο υψηλό φωνήεν [i] «ἀφρόνως» και «ἀγροίκως», σε αντίθεση προφανώς με ό,τι συνέβαινε σε αστικές και γενικότερα υψηλότερου κύρους ποικιλίες της εποχής, στις οποίες μάλλον διατηρούνταν ακόμη η παλαιότερη στρογγυλή πραγμάτωση [y].

¹ Ο μονοφθογγισμός της διφθόγγου έχει κατά τόπους ξεκινήσει νωρίτερα, όπως π.χ. στη βοιωτική διάλεκτο, ήδη πριν από την ελληνιστική περίοδο (βλ. Vottéro 2014: 242).

Στο πλαίσιο της παρούσας συμβολής δεν μπορεί φυσικά να παρουσιαστεί η περίπλοκη εξέλιξη και το σύνολο των σχετικών απόψεων με κάθε λεπτομέρεια.² Η εξέλιξη του φωνήεντος μπορεί πάντως να συνοψιστεί στα παρακάτω.

Ανάλογα με τη γλωσσική ποικιλία, το περιβάλλον ή/και το λεξικό στοιχείο συνέβη τροπή σε:

α) /i/: Η εξέλιξη γενικά στην Κοινή Νεοελληνική και σε πολλές ποικιλίες (βόρειες, επτανησιακά, κωνσταντινουπολίτικα κ.λπ.).

β) /u/, με αρκετά δείγματα στα τσακωνικά, στα μανιάτικα, αλλά και σε πολλές άλλες ποικιλίες και την Κοινή Νεοελληνική, π.χ. *φύσκη* > *φούσκα* κ.λπ. Δεν εξετάζεται στο σημείο αυτό το ζήτημα της τυχόν επιβίωσης αρχαίων διαλεκτικών πραγματώσεων ή οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες η παρουσία του /u/ επιδέχεται διαφορετική ερμηνεία (π.χ. με βάση το περιβάλλον, βλ. σχετικά §3.5).

γ) /ju/ σε *μη αρκτική* και *μη ληκτική* θέση. Βασικό χαρακτηριστικό της ομάδας Εύβοιας-Μεγάρων-Αίγινας-παλαιάς Αθήνας, των Μανιάτικων, καθώς και αρκετών ιδιωμάτων της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς (συγκεκριμένα αυτών που εμφανίζουν και τσιτακισμό, όπως της Γορτυνίας, της Βοιωτίας και της Λοκρίδας, Παντελίδης 2009: 1083). Αποτελεί επίσης γνώρισμα ενός μέρους της Τσακωνικής.³ Στην Τσακωνική όμως δεν θα γίνει αναφορά στην παρούσα συμβολή, καθώς θέτει ιδιαίτερα ζητήματα (Λιόσης και Παπαδάμου 2011). Στις περισσότερες από τις παραπάνω ποικιλίες η μεταβολή συνέβη *μόνο* στη θέση μετά από ουρανικοποίησιμα στη Νέα Ελληνική σύμφωνα (κυρίως μετά από υπερωικά /k/, /g/, /x/, /ɣ/, σε μερικές ποικιλίες και μετά από /l/ και /n/), π.χ. *τσιουλιά*, *άχιουρο*, *χιούνω*, *γιούρω*, *λιούκος*, *λιουχνάρι* κ.λπ. Το ακριβές περιβάλλον ή το πεδίο εφαρμογής μπορεί να διαφέρει από ποικιλία σε ποικιλία, ενώ και η ακριβής πορεία των μεταβολών (η οποία συχνότατα συγχέεται με την παραγωγή σε συγχρονικό επίπεδο του τελικού εξαγόμενου με βάση συγκεκριμένα θεωρητικά πρότυπα φωνολογικής ανάλυσης) είναι διαφιλονικούμενη:

-Διάσπαση του /y/ σε /ju/ και ουρανικοποίηση του συμφώνου που προηγείται (π.χ. Shipp 1965). Η συγκεκριμένη θεώρηση της εξέλιξης δεν είναι εντελώς άσχετη με τον τρόπο γραπτής απόδοσης του αποτελέσματος ως <ιου> (Newton 1972: 23, βλ. και §3.2).

-Ουρανικοποίηση του συμφώνου στη θέση πριν από το /y/ και κατόπιν οπισθίωση (backing) σε /u/ (π.χ. Newton 1972: 19-23). Τα νέα δεδομένα φαίνεται να συνηγορούν υπέρ αυτής της προσέγγισης (βλ. πιο κάτω §3).

2 Μαρτυρίες για τη διατήρηση του φωνήεντος – ηχητικά δεδομένα

2.1 Γραπτές μαρτυρίες

Ο εντοπισμός αρκετών σαφών μεταγλωσσικών αναφορών περί διατήρησης του φωνήεντος /y/ *μέχρι και τον 20ό αι.* θέτει το ζήτημα σε νέα βάση. Οι μαρτυρίες προέρχονται από Έλληνες, αλλά και ξένους, Γάλλους και Γερμανούς κυρίως, δηλαδή μητρικούς ομιλητές γλωσσών, το φωνολογικό σύστημα των οποίων περιλαμβάνει το

² Για μια συνολικότερη θεώρηση του ζητήματος βλ. Παπαδάμου 2009. Στην παρούσα συμβολή δε θα γίνει αναφορά στην παρουσία του φωνήεντος σε μικρασιατικές ποικιλίες (π.χ. καππαδοκικές) ως αποτέλεσμα επαφής με την Τουρκική.

³ Βλ. Παπαδάμου 2009, Λιόσης και Παπαδάμου 2011.

συγκεκριμένο φωνήεν, η μαρτυρία τους επομένως έχει αυξημένη αξιοπιστία, δεδομένου μάλιστα ότι οι περισσότεροι ήταν φιλόλογοι και γλωσσολόγοι, ενώ αρκετοί είχαν και απευθείας επαφή με φυσικούς ομιλητές της Ελληνικής. Οι αναφορές εντοπίζουν το φωνήεν κυρίως στην ομάδα Εύβοιας-Μεγάρων-Αίγινας-παλαιάς Αθήνας, ενώ υπάρχουν και σαφείς μαρτυρίες για τη Λοκρίδα και την ανατολική Πελοπόννησο. Σε λίγες περιπτώσεις μάλιστα γίνονται και κοινωνιογλωσσικού τύπου αναφορές, όταν π.χ. δίνεται η πληροφορία ότι στο λόγο των πιο μορφωμένων, δηλαδή σε θεωρούμενους ως πιο «υψηλούς» κώδικες, το φωνήεν είναι άγνωστο σε αντίθεση με γλωσσικές παραλλαγές χαμηλότερου κύρους.

Στη συνέχεια θα παρατεθούν οι πιο χαρακτηριστικές και, κατά τη γνώμη μου, ασφαλέστερες μαρτυρίες κατά χρονολογική σειρά:

S.N.J. Bloch, γερμανός φιλόλογος (1826: 19):

«...το υ (και μακρό: οι), σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας είναι πραγματικό ü, αλλά στην γλώσσα των μορφωμένων ηχεί πιο λεπτό ως i...»

L.-H. Cotte, γάλλος λογοτέχνης και μεταφραστής (1833: 301):

«...στα περίχωρα της Αθήνας προφέρουν τα ‘έχυσα’, ‘έλυσα’, ‘γυναίκα’, ‘συρίζω’, με τον ήχο του γαλλικού u».

X. Καστάνης (Castanis), έλληνας φιλόλογος (1844: 77-78, έζησε στην Αθήνα τη δεκαετία του 1830). Χαρακτηριστική είναι στην περίπτωση του η τριπλή απόδοση του φωνήεντος (βλ. πιο κάτω §3.2):

«Το Υ έχει τον ήχο του [αγγλ.] ee στο λόγο των εκλεπτυσμένων, όμως πολλές λέξεις που στην Αρχαία Ελληνική γράφονται με αυτό το γράμμα ακούγονται συχνά με προφορά σαν του γαλλικού u, π.χ. στα κύριος, *quīrios*, ή *κιούριος*, *θυγατέρα* αντί *θυγατέρα*, *άχιουρα* αντί *άχυρα*...».

H. Ulrichs («Ερρίκος Ουλερίχος», γερμανός κλασικός φιλόλογος, 1840: 156):

«...υ, ένας φθόγγος που σε όλες τις γλώσσες περνάει εύκολα στο i. Εδώ κι εκεί όμως ακούει κανείς π.χ. το *κοιλιά* να προφέρεται *kühliá*».

F.W.A. Mullach, γερμανός φιλόλογος (1856: 122):

«...ακούς στην Ελλάδα το την νύκτα να προφέρεται με καθαρό ü, το οποίο μερικοί γράφουν με *iu*...».

E. Curtius («Ερνέστος Κούρτιος»), γερμανός αρχαιολόγος και ιστορικός (1857: 301):

«...ακούει κανείς γυναίκες της Αττικής να προφέρουν *gūnaeka*, *achiira*, *kīira*».

Δ. Μαυροφρύδης, φιλόλογος και γλωσσολόγος (1871: 34, μαρτυρία του 1860):

«Και σήμερον μὲν τὸ γράμμα υ γενικώτατα ὡς τὸ ι προφέρεται [...] ἐνιαχοῦ δὲ καὶ ὡς ü γερμ. π.χ. παρὰ τοῖς νῦν Ἀθηναίοις *τσῦρὰ* ἀντὶ κυρὰ (κυρία) - *τσῦλίστρα* = κυλίστρα κτλ.»

N. Χαλκιοπούλος (N.Chalkiopoulos), στη λατινόγλωσση διατριβή του για τη νεοελληνική γλωσσική ποικιλία της Λοκρίδας (1872: 358, 370):

«*tsüliá* από το *κοιλία*, όπου στη θέση της παλαιάς διφθόγγου δεν ακούγεται *i* αλλά *ü*»

«...στη νεολοκρική διάλεκτο δεν ‘λεπτύνθηκαν’ σε όλες τις περιπτώσεις τα παλαιά φωνήεντα υ και οι σε *i*, αλλά σε μερικές περιπτώσεις διατηρήθηκε το υ».

Αλ. Ρίζος-Ραγκαβής (Rangabé), διπλωμάτης και λογοτέχνης, στη γαλλόγλωσση γραμματική του της Νέας Ελληνικής (1873: 19):

«[το φωνήεν] φαίνεται να διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα και στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας. Έτσι στην Αθήνα, τα Μέγαρα και αλλού τα κατώτερα στρώματα του λαού προφέρουν τα ξύλα ως *xula*, την κυρά ως *kura* κ.λπ.»

Είναι προφανές ότι ο Ραγκαβής χρησιμοποιεί το σύμβολο <u> της γαλλικής ορθογραφίας για την απόδοση του φωνήεντος /y/ των ελληνικών παραδειγμάτων.

M. Déffner (Deffner), γερμανός γλωσσολόγος (1871: 38):

«Το υ σε μερικές διαλέκτους διατήρησε τον ήχο ü. Από αυτές φέρνω ως παράδειγμα μόνο τη Λοκρική, στην οποία και το οι ηχεί σαν ü [...] *stsyli* = σκυλλίον και *tsytime* = κοιμῶμαι».

K. Foy, γερμανός γλωσσολόγος (1879: 56, 86-87, 88):

«Ηλικιωμένοι άνθρωποι στην Αττική προφέρουν ακόμα και σήμερα το άχυρα ως άχ2yρα [sic], το κυρά ως tsyρά ή t̥syρά, το κύρι(ο)ς ως tsýris ή t̥syris κ.λπ. Από έναν Αργίτη μάλιστα άκουσα εγώ ο ίδιος το tyρί αντί tíρι». «Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το δημώδες τ̥ύλιá = κοιλία».

Στη σελ.56 αναφέρεται στον τσιτακισμό ως χαρακτηριστικό των ποικιλιών της Βοιωτίας και της Λοκρίδας, ενώ ως ένα από τα παραδείγματα δίνει το «τσυλιá (tsyɫjá)».

E. Engel, γερμανός φιλόλογος και γλωσσολόγος (1887: 134):

«Αν μαθαίναμε στα γυμνάσιά μας μόνο το $v = \bar{u}$ και τίποτε άλλο από την ερασμική προφορά [...] θα μιλούσαμε όπως οι σημερινοί χωρικοί της αττικής πεδιάδας».

Ο Α. Σκιάς, ιστορικός-αρχαιολόγος, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, έκανε λόγο για το «...τὸ \bar{u} τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς...» (1903: 43).

Ο γλωσσολόγος Γ. Αναγνωστόπουλος (1930: 222):

«Τὸ v (καὶ τὸ oi) προφέρεται στὴν Αἴγινα, τὰ Μέγαρα καὶ τὴν Κύμη ὡς \bar{u} -ὅπως στὴ Μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ ὡς τὸν 11ο αἰ.- *γίναϊκα* (ἢ = γυνή), *σῦϊλος* (ὄ = σκύλος), *εῦιλία* (ἢ = κοιλία), *χῦρος* (ὄ = χοῖρος)».

Ο Ε. Κουρίλας, αλβανός λόγιος και κληρικός, επίσκοπος Κορυτσάς, στο έργο του *Ἀλβανικαὶ Μελέται* (1933: 82):

«Ἐν Μεγάροις ὁμως [...] τὸ v προφέρεται, ὅπως τὸ y τῆς Ἀλβανικῆς, ἤτοι v ἄχιουρα, σκιουλλί...»

Ο Η. Pernot (1934: 111) μεταφέρει τη μαρτυρία παλαιότερων ελληνόφωνων περί πραγμάτωσης των <v> και <oi> ενδιάμεσης μεταξύ [y] και [u] (= [u]);, αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά ότι

«στην ίδια την Αθήνα μερικά v και oi προφέρονταν παλαιότερα κατ' αυτόν τον τρόπο»

Ο R. Dawkins (1940: 17) αναφερόμενος στην ομάδα Εύβοιας-Μεγάρων-Αίγινας-Αθήνας μαρτυρεί ότι

«...συχνά έχουμε τη διατήρηση του φθόγγου του v ως u ή ως \bar{u} »

Ασαφής αναφορά για διατήρηση του φωνήεντος στην Ήπειρο (αλλά και τη Χίο και τη Θεσσαλία) γίνεται επίσης από τον Οικονόμο (1830: 133, 306), και τον Cotte (1833: 301, 307), ο οποίος άντλησε πληροφορίες σε σημαντικό ποσοστό από εκείνον. Ο Cotte αναφέρεται επιπλέον και στη Μακεδονία, και πιο συγκεκριμένα στη Φιλιππούπολη της Ανατολικής Ρωμυλίας (ό.π.).

2.2 Αρνητικές μαρτυρίες

Ο Γ. Χατζιδάκις (1902: 390) διέψευσε τη διατήρηση του φωνήεντος, η αξιοπιστία της μαρτυρίας του όμως ελέγχεται. Από την άλλη είναι πιθανό το φωνήεν κατά τον ύστερο 19^ο αἰ. να βρισκόταν ήδη σε υποχώρηση είτε επειδή μεταβαλλόταν σε /ju/ ([u]) - τουλάχιστον στην Αθήνα, όπως φαίνεται να μαρτυρεί δυόμισι δεκαετίες πιο πριν ο Foy- είτε επειδή υποχωρούσε προς την κατεύθυνση του κοινότερου /i/. Επίσης ο Thumb (1892: 48, υποσημ.1), αναφερόμενος στην αιγινήτικη ποικιλία, για την οποία όμως η γνώση του ήταν μάλλον διαμεσολαβημένη, έγραψε:

«Δεν θυμάμαι να άκουσα εκείνο το \bar{u} ».

2.3 Ηχητικά δεδομένα

Το φωνήεν εντοπίζεται σε ηχητικό υλικό προερχόμενο από αρκετούς διαφορετικούς ομιλητές και χρονολογούμενο από τη δεκαετία του 1960 έως και το 2016. Το υλικό προέρχεται από την Αίγινα (εκεί μάλιστα αποτυπώθηκε και σε εκδεδομένες ηχογραφήσεις τραγουδιών) και την Εύβοια, αλλά και από τη Λακωνία, τη Βοιωτία και τη Φωκίδα. Το ηχητικό υλικό ελέγχθηκε δειγματοληπτικά με το πρόγραμμα φωνητικής ανάλυσης Praat (Boersma and Weenink 2020). Παραδείγματα:

Αίγινα (Παντελίδης 2019β: 386): *kÿrá, fÿgane, na ηsÿchásoμε, sÿμμαζώνω, ζÿλα, παραθÿρι, λÿπάμαι, λÿσσάξει, βρÿση* κ.λπ.

Εύβοια (Μανωλέσσου και Παντελίδης 2019: 635): *τσÿρίζαν, γÿναικά, σφÿρίζει, κρÿών-νου, θÿμάμαι, παραμÿθι, χτÿπάει* κ.λπ.

3 Ζητήματα

3.1 Αγνόηση της διατήρησης του φωνήεντος

Ενώ η διατήρηση του φωνήεντος αναφέρεται από αρκετούς Έλληνες και ξένους, το γεγονός αυτό δεν έγινε αντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης, παρότι έχει σημαντικά επακόλουθα για την αντίληψή μας σχετικά με την ιστορία του ελληνικού φωνηεντισμού. Πιθανόν η άρνηση του Χατζιδάκι -για λόγους που δεν είναι απολύτως σαφείς- να δεχτεί ότι το φωνήεν επιβίωσε ακόμη (1902: 390) δεν άφησε περιθώρια για μια διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων από τους ασχολούμενους με την ιστορία της Ελληνικής.

Σε πολλές περιπτώσεις πάλι, όταν γίνεται λόγος για διατήρηση της «αρχαίας προφοράς», μάλλον νοείται η εξέλιξη του <υ>/<οι> (μεσαιωνικού /y/) όχι στη «γενική» για την Ελληνική εξέλιξη σε /i/ αλλά στην ακολουθία /ju/ (ή αλλιώς ακολουθία ουρανικού συμφώνου+[u], π.χ. *άχιουρο, τσιουλιά, γιουρίζω, γιουναίκα*), και τα δύο μέρη της οποίας διατήρησαν χαρακτηριστικά του παλαιότερου /y/, το πρώτο την προσθιότητα, και το δεύτερο τη στρογγυλότητα. Αυτό προκύπτει τουλάχιστον σε πρώτη ανάγνωση από τον τρόπο απόδοσης με <ιου>. Το σημείο αυτό μας οδηγεί στο επόμενο ζήτημα.

3.2 Απόδοση του αποτελέσματος του μεσαιωνικού /y/

Περιπτώσεις μεσαιωνικού /y/ στη θέση μετά από ουρανικό/ουρανικοποιημένο σύμφωνο αποδίδονται με την ακολουθία γραμμάτων <ιου> σε όλες τις παλαιότερες πηγές και μελέτες. Η ακριβής πραγμάτωση δεν είναι δυστυχώς πάντοτε σαφής.⁴ Οι πιθανές ερμηνείες της γραφής <ιου> είναι οι εξής:

α) Δηλώνει πραγματική ακολουθία /ju/ (ή ουρανικού συμφώνου+[u]). Αυτό ίσως ισχύει σε αρκετές περιπτώσεις -ειδικά από κάποια εποχή τουλάχιστον και ύστερα- για τις περισσότερες περιοχές, για τις οποίες διαθέτουμε σχετικές καταγραφές.

β) Τουλάχιστον για παλαιότερες εποχές η πραγμάτωση ήταν σε αρκετές περιπτώσεις όντως [y], αλλά η αντίληψη από την πλευρά ελλήνων κυρίως μελετητών ήταν αυτή μιας ακολουθίας /ju/ (ουρανικό σύμφωνο+[u]). Για παράδειγμα μια πραγμάτωση [ˈaɣyɾo]/[ˈaɣɾo] ‘άχυρο’ πιθανόν γινόταν αντιληπτή ως [ˈaɣyɾo].

γ) Η πραγμάτωση [y] (για τα <υ>, <οι>) γινόταν μεν φωνητικά αντιληπτή με ακρίβεια, αλλά το ελληνικό αλφάβητο δεν προσφέρει άλλη δυνατότητα να αποδοθεί το φωνήεν χωρίς τη χρήση διακριτικών σημείων ή συμβόλων του λατινικού αλφαβήτου. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο λ.χ. αποδίδονται τουρκικές λέξεις με /y/ σε

⁴ Πρβλ. τις ασαφείς και αντιφατικές αναφορές του Οικονόμου (1830:133,306) περί διατήρησης του φωνήεντος κατά τόπους, για το οποίο όμως χρησιμοποιεί τη γραφή <ιου>: *κιουρά, νιούττα, σιουρίζω* κ.λπ. Στη σελ.306 αναφέρει ότι «οί Λάκωνες (έν Πραστῶ) [=Τσάκωνες], [λέγουσι] χιουῖρος (χιῖρος) ἀντί χοῖρος».

τουρκοελληνικά λεξικά του 19^{ου} αι.: *yüz* ‘εκατό’ → *γιουζ*. Ο Mullach (1856: 122) κάνει πάντως σαφέστατα λόγο για καθαρό [y] γράφοντας μάλιστα χαρακτηριστικά ότι «μερικοί αποδίδουν το φωνήεν στη γραφή με <ιου>». Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη σταδιακή υποχώρηση του φωνήεντος μάλλον επηρέασε τη γενικότερη αντίληψη για την εξέλιξη του μεσαιωνικού /y/ συμβάλλοντας έτσι στην αγνόηση της πραγματικής επιβίωσης του φωνήεντος μέχρι σήμερα. Το ζήτημα της απόδοσης των διαλεκτικών φθόγγων είχε επισημάνει ο Δ. Μαυροφρύδης από νωρίς (1860) όταν έγραφε (1871: 21):

«Τῆς δημώδους γλώσσης οἱ φθόγγοι οὐ διοριζόμενοι ἀκριβῶς δι’ ἀλφαβητικῆς γραφῆς ἀπαμβλύνονται καὶ εἰς ἀλλήλους συρρέουσιν . ἐν αὐτῇ ἀναφύονται συνήθως ἀσαφεῖς φθόγγων συνδυασμοί, νόθοι φθόγγοι, πρὸς ὧν τὴν παράστασιν ἡ λελειασμένη γραπτὴ γλῶσσα δὲν ἔχει γράμματα»

Με το <ι> δηλώνεται η ουρανικότητα του συμφώνου που προηγείται του αρχικού /y/, π.χ. *άχιουρο χιούνω γιουρίζω*. Αντιθέτως στις περιπτώσεις κατά τις οποίες προηγείται σύμφωνο που βρίσκεται στην Ελληνική χαμηλά στην ιεραρχία ουράνωσης (π.χ. οδοντικά σύμφωνα, /r/) εμφανίζεται γενικά στις πηγές στη θέση του μεσαιωνικού /y/ η γραφή <ου>, π.χ. *παρεθούρι, φρούγανο* κ.λπ. Διαφοριστική είναι η μαρτυρία του Καστάνη (Castanis 1844: 77-78) από την Αθήνα της δεκαετίας του 1830 για «προφορά όπως του γαλλικού u», ενώ χαρακτηριστική είναι η ποικιλία στην απόδοση του φωνήεντος στα παραδείγματα που δίνει:

qurios (με γαλλική ορθογραφία) και *κιούριος* (σε ελληνικό αλφάβητο, προηγείται ουρανικοποιημένο σύμφωνο → γραφή: <ιου>)

θουγατέρα (μη ουρανικοποιήσιμο σύμφωνο πριν από το φωνήεν, απουσία ουρανικότητας → γραφή: <ου>)

άχιουρα (προηγείται ουρανικοποιημένο σύμφωνο → γραφή: <ιου>)

Παρόμοια εναλλαγή μεταξύ <ιου> και <ου>, ανεξαρτήτως όμως του συμφώνου που προηγείται, εμφανίζει και ο Δ. Καμπούρογλου στην απόδοση λέξεων του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος (Παντελίδης 2016: 116-119):

δερματοτιούρι ~ *δερματοτούρι* ‘τουλουμοτύρι’

σιού ‘εσύ’, *σιούκο* ‘σύκο’ ~ *σού*, *σούκο*

ε-σιου-γιούρικα ‘συγύρισα’ ~ *σου-μαζώνω*

Την ίδια εναλλαγή στην απόδοση του φωνήεντος εμφανίζει και η καταγραφή πολύ παλαιών ασμάτων της Αίγινας από τον Ηρειώτη (1921):

νούχτα, *ολονουχτίς* ~ *μεσάνιουχτα*

αργουρός ~ *αργιουρός*

3.3 Αβεβαιότητα σχετικά με τον χρόνο μεταβολής /y/ > /u/

Καταγραφές όπως οι παραπάνω, καθώς και ηχητικά δεδομένα του 20^{ου}-21^{ου} αι. δείχνουν ότι το φωνήεν /y/ διατηρήθηκε (σε ορισμένες ποικιλίες και μέχρι κάποια

εποχή τουλάχιστον) όχι μόνο στη θέση μετά από ουρανικά/ουρανοποιημένα (γραφή:<ιου>) και συριστικά /s/ /z/ (γραφή:<(ι)ου>), αλλά και μετά από οδοντικά σύμφωνα (/t/,/θ/) ή και /r/ (γραφή:<ου>), και τράπηκε και σε αυτές τις θέσεις σε /u/, είτε στο πλαίσιο της προσαρμογής προς κοινότερες μορφές λόγου που δεν διέθεταν το φωνήεν /y/ είτε στο πλαίσιο εσωτερικής μεταβολής είτε συνδυασμού των δύο παραγόντων. Καθώς μάλιστα η γραπτή απόδοση ήταν ανέκαθεν <(ι)ου>, ο χρόνος, κατά τον οποίο επήλθε η οπισθίωση σε κάθε ποικιλία είναι αβέβαιος. Σε μερικές ποικιλίες μάλιστα δεν συνέβη ποτέ (ή δεν εμφανίζει κανονικότητα) ή ίσως συνέβη αρκετά αργά (19^{ος} αι. κ.ε.). Τύποι όπως π.χ. *άχιουρο* ‘άχυρο’ *παρεθούρι* ‘παραθύρι’ κ.λπ., καταγεγραμμένοι έτσι σε παλαιότερες πηγές (γλωσσικές, λαογραφικές μελέτες κ.ά.), δεν είναι σαφές σε ποιες περιπτώσεις υποκρύπτουν τις παλαιότερες πραγματώσεις [ˈaʧyɾo]/[ˈaʧɪɾo] και [paɾeˈθyɾi] (η τελευταία έχει όντως καταγραφεί ηχητικά)/[paɾeˈθɪɾi] ή τις νεότερες [ˈaʧuro] και [paɾeˈθuri], και, αν υποκρύπτουν τις νεότερες, από ποια εποχή και ύστερα σε κάθε γλωσσική ποικιλία.

3.4 Αρνητικές μαρτυρίες σχετικά με το φωνήεν

Στις καταγραφές και συλλογές διαλεκτικού υλικού από τον ύστερο 19^ο αι. μέχρι σήμερα -στο βαθμό που οι τοπικές ποικιλίες επιβιώνουν-, καταγράφεται συνήθως όντως /ju/ (ή ουρανικό/ουρανοποιημένο σύμφωνο+[u], π.χ. *άχιουρο*, *γιούρω*), ενώ πληροφορητές ή/και πληροφοριοδότες αρνούνται ή αγνοούν την ύπαρξη φωνήεντος [y] στην εκάστοτε τοπική ποικιλία, η αξιοπιστία της αρνητικής μαρτυρίας όμως ελέγχεται, εφόσον προέρχεται από ομιλητές που δεν έχουν την παλαιά γλωσσική ποικιλία ως μητρική τους γλώσσα αλλά ανακαλούν μνήμες. Πιθανόν έχουμε να κάνουμε: α) Με αδυναμία σαφούς αντίληψης και ακριβούς προσδιορισμού της παλαιότερης πραγματώσης, ειδικά από μη ειδικούς ή, παλαιότερα, και από ειδικούς με ελάχιστη όμως φωνητική εξειδίκευση και εκπαίδευση. β) Με την έναρξη υποχώρησης του φωνήεντος, είτε στο πλαίσιο εσωτερικής μεταβολής είτε/και από επαφή με άλλες παραλλαγές της Ελληνικής, με τον 19^ο αι. ως *terminus ante quem*. Εν προκειμένω είναι ιδιαίτερος διαφωτιστική η αναφορά του Foy (1879: 57, 86) ότι οι Αθηναίοι της εποχής πραγμάτων την λέξη *κυρά* ως [tsjuˈra], ενώ οι *μεγαλύτερης* τότε ηλικίας Αθηναίοι πραγμάτων ακόμη [tsyˈra].

3.5 Η θέση του φωνήεντος στο φωνολογικό σύστημα - στρογγυλές πραγματώσεις του /i/

Το διατηρούμενο παλαιό μεσαιωνικό *ετυμολογικό* /y/ πρέπει πιθανόν να τοποθετηθεί στη θέση ενός έκτου φωνηεντικού φωνήματος. Το ζήτημα περιπλέκεται όμως από την εμφάνιση μη συστηματικών στρογγυλών πραγματώσεων του φωνήεντος /i/ (δηλ. [y], [ɥ], [ɨ]), σε ποικίλα περιβάλλοντα (π.χ. μετά από χειλικά, συριστικά, προστριβόμενα κ.λπ.), τόσο στις περιοχές, στις οποίες καταγράφηκε ή για τις οποίες μαρτυρείται το ετυμολογικό /y/, όσο και σε άλλες. Σε ορισμένες περιπτώσεις πιθανόν να έχει παίζει ρόλο και η θέση του τόνου επάνω στο φωνήεν, η αναλογία προς άλλα λεξικά στοιχεία με παρόμοια φωνητική δομή (π.χ. *μαγϋρέω* κατά το *γϋρέω*;) ή/και η παρετυμολογία

(π.χ. *σουχαίνομαι* με σου- κατά το πρόθημα σου-<συ(ν)- στο σου-μαζώνω);⁵ ίσως και άλλοι παράγοντες που μένει να διερευνηθούν. Παραδείγματα:

Αίγινα (Παντελίδης 2019β: 387-388), Εύβοια, Βοιωτία, Λακωνία: *ῥχαμε, ῥταν, ῥῥχα, μεσῦμέρι, πῦγάδι, πῦ(γ)α, σπῦλιά, σπῦτι, χτύπῦσα, εφῦλειε* (φιλούσε), *ῥῦμερίδα, αφῦν-νω, [ʃ]ῦμαίεσ (σημαίεσ), ζῦμίεσ, να [ʒ]ῦσετε* (ζήσετε), *[tʃ]ῦγάρα, λιγάκῦ, τζάκῦ, εκῦ* (εκεί), *εκῦνη* (εκείνη), *αχῦλι* (χείλι), *γῦδια, γῦνεται, μαγῦρεύω, μονασῦρι, να ρῦζεῖσ, παλ-ληκάρῦ, λῦστέσ, λῦγα* κ.λπ.

Η παλαιότερη γνωστή αναφορά σε τέτοιες πραγματώσεις γίνεται στις αρχές του 20ού αι. για τη Λακωνία από τον Κουκουλέ, ο οποίος τις εντοπίζει στην θέση μετά από ουρανοφατνιακά/ φατνοουρανικά διαρκή και προστριβόμενα (1908: 165, 169-170, 173-174). Διατηρείται εδώ η ορθογραφία του πρωτοτύπου: *schīrā* (σειρά), *schīyā* (σιγά), *μαγαῗῦ* (μαγαζί), *κατςchīiki* (κατσίκι) κ.λπ.

Κατά τον ίδιο τρόπο θα μπορούσαν ίσως να ερμηνευτούν και γραπτά δεδομένα από διάφορες περιοχές, τα οποία εμφανίζουν γραφή <(ι)ου> στη θέση ετυμολογικού /i/. Σε μερικά από τα παραδείγματα πιθανόν βέβαια την εποχή της πρώτης καταγραφής τους να είχε ήδη ολοκληρωθεί η τροπή [y]>[u]:

-Μέγαρα (Μπεναρδής 2006): *έριουξε* = έριξε, *στρούφωμα* ‘στρίφωμα’, *δρούμεσ* ‘δρίμεσ’, *μαγιουρεύω*, *σουνάχι*, *σουχασιά-σουχαίνομαι*, *ζούδι* ‘ξίδι’, *ζουνός* ‘ξινός’, *ξουλώνω* ‘ξηλώνω’, *τσιούδννοσ* ‘κίνδυννοσ’, *τσιούτριννοσ* ‘κίτριννοσ’, *Τσιουκνοπέφτη*, *Τσιουνέτα* ‘Κινέτα’, *τσουδιά* ‘τσιμπιά’.

-Αθήνα: *ζουνός*, *ζούδι*, *σουνάχι* (Παντελίδης 2016: 115), *Τζουβησιά* ‘Κηφισιά’ (σε αθηναϊκό έγγραφο του 1781, Παντελίδης 2019α: 96).

-Κορινθία 1938: *άρχιουσε*, *ελιούχινσε*, *θα γιούνει* (ΚΕΕΛ 1206: 127,128).

-Λακωνία 1977 (ΣΛ 2954): *αγγιουνάρα*, *κιουλό* ‘κίλό’, *κιούνη* ‘εκείνη’, *κιούποσ* ‘κίποσ’, (ε)κιού/κιουδά/κιουμέσα ‘εκεί (εκείδά, εκεί μέσα)’, *κιουλωτόσ* ‘κοιλωτόσ’, *χιούλια* ‘χείλια’, *χιουμώνασ* κ.λπ.

Αρκετά δείγματα μη συστηματικής στρογγυλής πραγμάτωσης του /i/ καταγράφηκαν επίσης και στο διαλεκτικό λόγο πληροφορητριών από την περιοχή Δρόπολης της Ηπείρου (έρευνα-ηχογραφήσεις: Ν. Παντελίδης): *ῥχα*, *ῥναι*, *καλῦ* (καλή), *κλυδί*, *πῦαν*, (πήγαν), *σπῦτια*, *μπῦκα*, *φῦλη*, *τῦποτε*, *μανασῦρι*, *κανῦλι*, *σῦδερο* κ.λπ. Φωνήεν [y] αναφέρει και ο Α. Σπύρου (2008: 32) για την γλωσσική ποικιλία της περιοχής Βούρκου-Αγίων Σαράντα της Ηπείρου χωρίς να δίνει παραδείγματα.⁶ Το φαινόμενο εντοπίστηκε, τέλος, και σε ηχητικό υλικό από το Μεγανήσι της Λευκάδας: ⁷ *ῥρτε* (ήρθε), *ῥχε*, *να μασ τῦ* (τη) *γιομίσεισ*, *σπῦτια*, *πῦανε* (πήγανε), *πῦρα*, *να πῦσ-πῦ-πῦτε* (να πεις-πεί-πέιτε), *υπῦρχανε*, *εμπῦκανε*, *τσάῦκο* (τσάμικο), *εφοβῦθ’κε*, *να φῦουν-φῦβγανε* (να φύγουν-φεύγανε), *δῦμάρχοι*, *χῦμώνα*, *πολλῦ* (πολλή), *εσῦσ* κ.λπ. Στις παραπάνω περιοχές καταγράφονται βέβαια δείγματα στρογγυλών πραγματώσεων και στη θέση παλαιού (ετυμολογικού) /y/ (<υ>, <οι>). Έτσι πρέπει να διερευνηθεί αν έχουμε και σε αυτές τις ποικιλίες διατήρηση του παλαιού μεσαιωνικού φωνήεντος /y/

⁵ Βλ. Joseph 2013.

⁶ «Πολύ σπάνια -σε κανέναν ορεινό οικισμό- διαπιστώνεται ως σποραδικό φαινόμενο η ύπαρξη ενός φωνήεντος [ü] που είναι άγνωστο όχι μόνο στη νεοελληνική γλώσσα, αλλά επίσης ασυνήθιστο και στα νοτιοαλβανικά ιδιώματα της ευρύτερης περιοχής».

⁷ Την επιτόπια έρευνα και την ηχογράφιση πραγματοποίησε ο Λ.Εμπειρίκοσ, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την πρόσβαση στο υλικό.

παράλληλα με την εμφάνιση στρογγυλών πραγματώσεων του /i/, ή αν η πραγμάτωση [y] στην περίπτωση των <υ><οι> εντάσσεται αποκλειστικά στο πλαίσιο της στρογγύλωσης του /i/ σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα (δηλ. <υ>=/i/ μεν, αλλά με στρογγυλή πραγμάτωση [y] σε ορισμένα περιβάλλοντα).

Ο εντοπισμός της στρογγυλής πραγμάτωσης του /i/ θα συνέβαλλε σε μια διαφορετική θεώρηση των δειγμάτων εξέλιξης του /i/ σε /u/ (το λεγόμενο “irregular [u]”, βλ. Joseph 1979) από τη μεσαιωνική προς τη νεοελληνική περίοδο. Το περιβάλλον εμφάνισης είναι σύμφωνα με τον Joseph η θέση ανάμεσα σε υπερωικά σύμφωνα ή ανάμεσα σε χειλικά σύμφωνα και αντηχητικό σύμφωνο (sonorant), ή ανάμεσα σε υπερωικά και χειλικά (Joseph 1979: 14):

ἤμην > ἤμουν
κάβειρος > κάβουρος
μέσπιλον > μούσπουλον
κινῶ > κουνῶ
φημίζω > φουμίζω
ζηλεύω > ζουλεύω
σηπία > σουπιά
σησάμι > σουσάμι κ.λπ.

Οι απαρχές του φαινομένου όμως μάλλον πρέπει να τοποθετηθούν στους πρώτους μ.Χ. αιώνες (Holton κ.ά. 2019, τόμ.Ι, 11-15, 76-78), ενώ γραφές με <ου> από την περίοδο της Κοινής και τη μεσαιωνική περίοδο πιθανόν αποτελούν απόπειρες απόδοσης φωνήεντος [y], είτε μη ετυμολογικού είτε και ετυμολογικού, όπως επισημαίνεται στο Holton κ.ά. 2019 (τόμ.1ος: 11-15, 76-78). Ο Foy είχε πάντως ήδη από το 19^ο αι. εκφράσει την υπόθεση ότι η μεταβολή /i/ > /u/ είναι αρκετά παλαιά, ότι το ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στο /i/ και το /u/ υπήρξε το υψηλό πρόσθιο στρογγυλό φωνήεν [y] (1879: 86) και ότι η μεταβολή, μέσω ενός σταδίου [y], επήλθε σε εποχή κατά την οποία και το ετυμολογικό /y/ διατηρούνταν ακόμη. Τα δεδομένα από νεοελληνικές ποικιλίες μάλλον δείχνουν προς αυτήν την κατεύθυνση. Το περιβάλλον εμφάνισης των πραγματώσεων αυτών δεν φαίνεται βέβαια να ταυτίζεται απόλυτα στις διάφορες γλωσσικές ποικιλίες.

4 Συμπεράσματα

Η περίπτωση του φωνήεντος [y] δείχνει ότι ο νεοελληνικός φωνηεντισμός, παρά την αύξηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος και την επέκταση της σχετικής έρευνας τα τελευταία χρόνια, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητος, ενώ αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον και ευρύ πεδίο έρευνας, τόσο από πλευράς της ιστορίας και της εξέλιξης της Ελληνικής όσο και από καθαρά θεωρητικής πλευράς.

Βιβλιογραφία

- Anagnostopoulos, Georgios. 1930. “Die Erforschung des Mittelgriechischen und die neugriechischen Dialekte”. *Byzantinische Zeitschrift* 30:220-224.
- Bloch, S.N.J. 1826. *Lehre von der Aussprache des Altgriechischen*. Altona/Leipzig: J.F.Hammerich.

- Boersma, Paul and David Weenink. 2020. Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 6.0.37, <http://www.praat.org/>.
- Castanis, Christophoros P. 1844. *An Essay on the Ancient and Modern Greek Languages*. Andover: Allen, Morrill and Wardwell.
- Chalkiopoulos, Nicolaus. 1872. “De sonorum affectionibus quae percipiuntur in dialect neolocrica”. *Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik* 5:341-376.
- Cotte, Louis-Honoré. 1833. “De la prononciation chez les Grecs avant et après le siècle de Périclès”. *La France littéraire* 6:290-310.
- Curtius, Ernst. 1857. “Das Neugriechische in seiner Bedeutung für das Altgriechische sowie für vergleichende Sprachenkunde”. *Nachrichten von der G.A.Universität und der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* 22:293-316.
- Dawkins, Richard M. 1940. “The dialects of Modern Greek”. *Transactions of the Philological Society* 39:1-38.
- Deffner, Michael. 1871. *Neograeca*. Leipzig: Hundertstund and Pries.
- Engel, Eduard. 1887. *Die Aussprache des Griechischen*. Jena: Hermann Costenoble.
- Foy, Karl. 1879. *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*. Leipzig: B.G.Teubner.
- Ηρειώτης, Παναγής Ν. 1921. «Ὁ χορὸς τῆς Λαμπρῆς, ἰδίᾳ ἐν τῇ ἐν Αἰγίνῃ Παλαιᾷ Χώρα». *Λαογραφία* 8:67-108.
- Holton, D., Horrocks, G., Janssen M., Lendari, T., Manolessou, I. and N. Toufexis. 2019. *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Joseph, B.D. 1979. “Irregular [u] in Greek”. *Die Sprache* 25:13-15.
- Joseph, B.D. 2013. “On phonically based analogy”. *Ohio State University Working Papers in Linguistics* 60:11-20.
- Κουκουλές, Φαίδων. 1908. *Οἶνοντιακά*. Χανιά: Μ.Σαλίβερος.
- Κουρίλας, Ευλόγιος. 1933. *Αλβανικαὶ μελέται*. Θεσσαλονίκη: Τριανταφύλλου και Σ^{ια}.
- Lauritzen, Frederick. 2009. “Michael the Grammarian’s irony about hypsilon”. *Byzantinoslavica* 1-2:161-168.
- Λιόσης, Νίκος, και Ελένη Παπαδάμου. 2011. «Η εξέλιξη του Υ στις νεοελληνικές διαλέκτους: Η Κατωϊταλική σε σύγκριση με την Τσακωνική». *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 6:201-223.
- Μανωλέσσου, Ιώ και Νικόλαος Παντελίδης. 2019. «Συμβολή στη γλωσσική ιστορία της νότιας Ελλάδας: νέα δεδομένα από την Εύβοια». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 39:627-638.
- Μαυροφρύδης, Δημήτριος. 1871. *Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*. Σμύρνη: Αμάλθεια.
- Μπεναρδής, Μελέτιος. 2006. *Γραμματική και λεξικό του μεγαρικού ιδιώματος*. Αθήνα: Λύκειο των Ελληνίδων.
- Mullach, Friedrich W.A. 1856. *Grammatik der griechischen Vulgärsprache*. Berlin: Ferdinand Dümmler’s Verlagsbuchhandlung.
- Newton, Brian. 1972. *The Generative Interpretation of Dialect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Οικονόμος, Κωνσταντίνος. 1830. *Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης βιβλίον*.

- Παντελίδης, Νικόλαος. 2009. «Το φαινόμενο του τσιτακισμού στα πελοποννησιακά ιδιώματα». Στο *Πρακτικά του 8ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας (Ιωάννινα, 30.8-2.9.2007)*, 1078-1093.
- Παντελίδης, Νικόλαος. 2016. «Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα: Πηγές, μαρτυρίες, χαρακτηριστικά». *Γλωσσολογία* 24:103-146.
- Παντελίδης, Νικόλαος. 2019α. «Νέα στοιχεία για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα». *Γλωσσολογία* 27:89-104.
- Παντελίδης, Νικόλαος. 2019β. «Συμβολή στη γλωσσική ιστορία της νότιας Ελλάδας: Αίγινα». Στο Γραμματική Α.Κάρλα, Ιώ Μανωλέσσου και Νικόλαος Παντελίδης (επιμ.), *Λέξεις*, 379-414. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Παπαδάμου, Ελένη. 2009. *Διαχρονική και διατοπική εξέταση της εξέλιξης του Υ (μεταπτυχιακή εργασία)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Pernot, Hubert. 1934. *Introduction à l' étude du dialecte Tsakonien*. Paris: Les Belles Lettres.
- Rangabé, A.-R. 1873. *Grammaire abrégée du grec actuel*. Paris: A. Durand et Pedont-Lauriel.
- Σκιάς, Ανδρέας. 1903. *Ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τοῦ λεγομένου Γλωσσικοῦ Ζητήματος*. Αθήνα: Π.Δ.Σακελλαρίου.
- Σπύρου, Αριστοτέλης. 2008. *Το ελληνικό γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής Δελβίνου και Αγίων Σαράντα*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Shipp, G.P. 1965. "IOY = Y in Modern Greek". *Glotta* 43:302-316.
- Thumb, Albert. 1892. *Beiträge zur neugriechischen Dialektkunde I: Die inlautenden Vokale im heutigen Dialekt von Amorgos*. Strassburg: Karl Trübner.
- Χατζιδάκις, Γεώργιος Ν. 1902. *Ἀκαδημεικὰ ἀναγνώσματα*. Αθήνα: Π.Δ.Σακελλαρίου.
- Ulrichs, Heinrich N. 1840. *Reisen und Forschungen in Griechenland, Teil I*. Bremen: Johann Georg Heyse.
- Vottéro, Guy. 2014. "Boeotian". Στο Georgios K. Giannakis (επιμ.), *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, 241-245. Leiden/Boston: Brill.

Συλλογές λαογραφικού υλικού:

ΚΕΕΛ: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

ΣΛ: Σπουδαστήριο Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.